

KERAMIČKE LULE IZ ARHEOLOŠKE ZBIRKE ZAVIČAJNOG MUZEJA U TRAVNIKU

Apstrakt: Rad se bavi zbirkom osmanskodobnih keramičkih lula iz Zavičajnog muzeja u Travniku, koja ukupno broji 22 lule. Najstariji primjerak je lula iz 17. a najmlađi iz 19. st. Za ovim lulama iz muzeja nalazimo analogije po čitavoj regiji, od Novog Sada, Beograda i Temišvara, do Istre, Zadra, Dubrovnika, itd. Dvanaest primjeraka je pronađeno tokom arheoloških radova u haremu Varoške džamije 2017. god., a ostale su sa travničke tvrđave. Keramičke lule pronađene na srednjovjekovnoj tvrđavi danas čine dio arheološke zbirke Zavičajnog muzeja Travnik. Lule su obrađene po Robinsonovim tipološkim shemama, po kojim su svrstane u tri tipa: lule sa zaobljenim recipijentom, lule s pločastom bazom i lule oblika ljiljana.

Ključne riječi: keramička lula, Varoška džamija, Stari grad Travnik, Osmanlije, esnafi, duhan, arheologija

UVOD

Bosna i Hercegovina jedna je od rijetkih zemalja u okruženju koja nema urađenu posebnu arheološku studiju koja se bavi problematikom keramičkih lula, iako spadaju u jedan od najčešćih nalaza koji se sreće prilikom arheoloških iskopavanja, posebno prilikom iskopavanja utvrđenja i urbanih gradskih cjelina. Međutim kao i sav arheološki materijal iz perioda poslije srednjeg vijeka odbačen je ili zanemaren.²⁸

Stanje istraženosti kulturnih spomenika iz osmanskog doba daleko je skromnije u poređenju sa ostalim periodima. Iako postoje brojni i raznovrsni arhitektonski ostaci iz ovoga perioda oni nikad nisu posmatrani u arheologiji kao ostaci iz ranijih perioda. Kulturni slojevi nikad nisu publikovani kao zasebne arheološke cjeline, kao i materijal koji je pronađen u njima.

²⁸ Jašarević, 2018, 213.

Metodološki njihovo istraživanje na prostorima tvrđava dosta je upitno, posebno ako se radi o višeslojnim lokalitetima gdje su pažnju istraživača po pravilu privlačili stariji kulturni slojevi. Materijal iz osmanskog perioda posmatra se kao dio postsrednjovjekovnog kruga koji nikad nije budio posebnu pažnju kod istraživača, pa stoga i ne iznenađuje činjenica da danas nemamo posebne studije i rasprave koje se bavi arheološkim materijalom iz osmanskog perioda. U poređenju sa ostalim zemljama u okruženju izgleda da nas očekuje veliki posao u sređivanju materijala koji čeka na obradu iz spomenutog perioda.²⁹

Počeci upotrebe duhana vežu se za američki kontinent, tačnije Meksiko, a samu naviku pušenja duhana razvili su Indijanci, vjerujući u njegova ljekovita svojstva, što je bio jedan od glavnih razloga prenošenja ove biljke na europski kontinent. Duhan dospijeva u Europu 1558. godine, a donosi ga Francisco Fernandez po nalogu Filipa II.³⁰ Francuski ambasador po imenu Jean Nicot, po kojem je ova biljka i dobila naziv *Nicotiana*, sjeme duhana šalje kraljici Katarini Medici, odakle se duhan dalje prenosi u Španiju, Englesku, zatim njemačke zemlje, te u prvoj polovini 17. stoljeća duhan dospijeva u Austriju i Mađarsku.³¹

Uprkos velikoj popularnosti konzumiranja duhana u određenom momentu dolazi i do zabrana korištenja, što je u konačnici rezultiralo i posebnim zakonom o zabrani pušenja u Turskoj (1605.), Rusiji (1634.) i Njemačkoj (1661.).³² Potpune zabrane konzumiranja duhana ukinute su već krajem 17. stoljeća, nakon čega se njegova proizvodnja povećava, te duhan doživljava veliku popularnost na Istoku i Zapadu³³.

U najširoj vezi sa konzumiranjem duhana su različita pomagala koja su korištena od najranijeg perioda sve do danas, kao što su čibuci, lule, duhan-kese, tabakere, šibice, itd. Sva ubrojana i druga pomagala esnafa u najdirektnijoj vezi sa uživanjem duhana prošla su u svom nastajanju kroz više faza. To se posebno ogleda u materijalu koji je korišten za njihovu izradu, načinima i tehnikama izrade i ukrašavanja itd. Među svim pomagalima su i keramičke lule koje su upravo predmet ovog rada.

Razvojni tip lula može se pratiti iz dva pravca, sa istoka i sa zapada³⁴ kada se formiraju dva osnovna tipa, *zapadni* i *istočni*, koji se još naziva *mediteranski* ili *turski*. Osnovna razlika između tih tipova je u veličini čašice i dužini kamišluka. Zapadni tip je imao malu čašicu i duži kamišluk, a istočni tip

²⁹ Jašarević, 2018, 224.

³⁰ Milošević/Topić 2011, 298.

³¹ Križanac 2007, 19.

³² Brusić 1987, 474.

³³ Isto, 474.

³⁴ Milošević/Topić 2011, 259.

obratno, veliku čašicu i kratak kamišluk³⁵ na koji se stavljao kamiš čija dužina na ovom tipu lula varira, od 1 do čak 4 metra. Kamiš se izrađivao od drveta ili trske.³⁶ Istočni tip glinenih lula nastaje u 17. stoljeću, na prostoru nekadašnjeg Osmanskog carstva s najboljim radionicama na prostoru Bugarske (Sofija i Varna) i Turske, u Carigradu i Burgasu³⁷.

Luledžijski esnaf je 1604. god. registrovan u Sofiji.³⁸ Sam zanat se razvio iz grnčarstva, ali je zahtijevao mnogo veću preciznost, jer je majstor trebao precizno nanijeti na malu površinu još manju dekoraciju. Druga teorija kaže da su lule počeli izrađivati zlatari, upravo zbog kompleksnosti njihove izrade i preciznosti ukrasa³⁹. Za izradu keramičkih lula koristila se fina i dobro pročišćena glina, koja se otiskivala u dvodijelni kalup koji je bio spojen s nekoliko čepova i izrađen od mekog kamena ili drveta⁴⁰. Dijelovi od kojih se lula sastoji imaju različite nazive: čašica, glava, ili prostor za duhan; zatim kamišluk, tuljac, vrat ili čibuk, te greben, peta ili kobilica⁴¹. Pošto su lule imale veoma kratak rok korištenja, brzo su se lomile i pucale, a u nekim arheološkim istraživanjima su važnije od novca za datiranje pojedinih stratigrafskih jedinica⁴².

Duhan i lula u Travniku

Nakon što je Eugen Savojski 1697.god. izvršio napad dolinom Bosne, stigavši i do Sarajeva, u Travnik se prenosi vezirska stolica i tu ostaje sve do 1851.god. Prisustvo vezira i obavljanje administrativnih poslova kroz 143 godine, i stolovanja 90 vezira⁴³, gradu je uveliko pomoglo u njegovom razvitku.

Najbrojniji stanovnici grada su bili vojnici, čije potrebe lokalne zanatlije nisu mogle da zadovolje, a pogotovo nakon prelaska vezira i njegove administracije u Travnik. To je dovelo do naseljavanja novih stanovnika u grad, ali i do pojačane trgovine sa drugim mjestima, najviše sa Sarajevom, a preko njega i lanca trgovačkih mjesta prema Istanbulu.⁴⁴ Ova regija je bila veoma dobro uvezana trgovačkim putevima sa svim većim gradovima Balkana. Najveći dio robe je dolazio preko velikih trgovačkih naselja, sa istoka je tu ulogu imao Novi Pazar, a sa zapada Dubrovnik i drugi veći primorski gradovi. Vremenom se

³⁵ Bekić 2001, 250.

³⁶ Gusar 2008, 137.

³⁷ Zejnilhodžić 2013, 168.

³⁸ Vidosavljević 2011, 93.

³⁹ Bekić 2001, 254.-255.

⁴⁰ Milošević/Topić 2011, 259.

⁴¹ U ovom radu će se koristiti nazivi: čašica, greben i kamišluk;

⁴² Bekić 2001, 260.

⁴³ Udovičić 1973, 32.

⁴⁴ Udovičić 1973, 67.

pojačala trgovina i sa Mletačkom Republikom, odakle se nabavljao papir, platno, sapun, svijeće, biber, ogledala i stakleni predmeti.⁴⁵ Sva ta roba se prodavala u malim dućanima i magazama kojih je u obje gradske čaršije bilo oko 300.⁴⁶

Trgovci su nabavljali iz Makedonije, Trakije i Mletačke Republike,⁴⁷ tako da je i najveći dio lula vjerovatno dolazio istim putem. Iz tih razloga se grade hanovi (o kojima još svjedoče imena mjesta u blizini Travnika kao što je Han-Bila), džamije te druge javne građevine za kojima stanovnici imaju potrebu. Travnik je u 18. st. imao svoje tutundžije (proizvođače i rezače duhana), đumrukčije (jedan duhanski đumrukdžija za kojeg se zna je Ibrahim-aga sin Alije iz Osmanbegove mahale, živio 1786. god.⁴⁸), luledžije (jedini poznati travnički luledžija je Osman paša, živio 1788. god.⁴⁹) i čibukdžije (Čibukčija Salih je 1855. god. imao svoj dućan u bezistanu vezira Mehmed-paše Kukavice⁵⁰), ali se osim duhana koristio i burmut (duhanski prah koji se konzumirao udisanjem kroz nos)⁵¹.

Keramičke lule za duhan s područja Travnika

Danas se u Zavičajnom muzeju u Travniku čuva zbirka keramičkih lula koja broji 22 lule ovog tipa. Za ovim lulama iz muzeja nalazimo analogije po čitavoj regiji, od Novog Sada, Beograda i Temišvara, do Istre, Zadra, Dubrovnika, itd. Dvanaest primjeraka je pronađeno tokom arheoloških radova u haremu Varoške džamije 2017. god., a ostale su sa travničke tvrđave. Keramičke lule pronađene na srednjovjekovnoj tvrđavi danas čine dio arheološke zbirke Zavičajnog muzeja Travnik.⁵² Nažalost, za lule koje potiču sa istraživanja Starog grada Travnika nemamo podatke iz kojeg dijela grada tačno potiču (kula, tabija, dvorište), niti iz kog stratigrafskog sloja. Svih dvanaest lula iz harema Varoške džamije su pronađene u istom stratigrafskom sloju (*SJ 001*), koji je, nažalost, već bio ispremetan raznim građevinskim radovima (kopanje temelja za pregradni zid harema, postavljanje rasvjetnih stubova, postavljanje gromobrana, ukopom umrlih osoba). Stoga postoji mogućnost da je određeni dio tog sloja dospio sa druge lokacije nasipanjem zemlje/materijala, ali se nije moglo utvrditi sa preciznošću koji dio, niti sa koje lokacije.

⁴⁵ Udovičić 1973, 69.

⁴⁶ Kreševljaković 1961, 342.

⁴⁷ Kreševljaković/Korkut 1961, 69.

⁴⁸ Ibid, 69.

⁴⁹ Ibid, 70.

⁵⁰ Ibid, 70.

⁵¹ Kreševljaković 1961, 345.

⁵² U radu su korišteni podaci iz inventarne knjige Arheološke zbirke Zavičajnog muzeja Travnik.

Lula br. 10 je jedina datirana u 17. st. i time je najstarija u ovoj zbirci, dok se primjerci br. 1, 2, 6, 11, 12, 13, 14, 15, 18, datiraju okvirno od 18. do 19. st., a br. 3, 4, 7, 8, 9, 16, 17, 19, 20, 21 i 22 u 19. st. Za primjerak br. 5. se ne može sa sigurnošću utvrditi starost. Sve lule koje su u ovoj zbirci više ili manje oštećene, a do oštećenja je dolazilo zbog njihovog načina korištenja (oslanjane su na zemlju prilikom konzumiranja duhana) i prilikom čišćenja od sagorjelog duhana⁵³.

Robinson (Robinson, R.CW.) među osmanskim lulama pravi tri grupe: lule sa zaobljenim recipijentom, lule s pločastom bazom i lule u obliku ljiljana. Lule sa recipijentom u obliku ljiljana pripadaju najkasnijem razdoblju, javljaju se od sredine 19. vijeka⁵⁴, dok su ostali oblici poznati još od 17. vijeka.

Lule iz harema Varoške džamije

Varoška džamija se nalazi u najstarijoj travničkoj ulici, dok se njena gradnja smješta u prve decenije 16. st. što nam govori da je druga najstarija džamija u Travniku⁵⁵. To je bila mala mahalska džamija zidana sedrom, a pokrivena šindrom s tipičnom drvenom munarom. Tokom velikog požara u Travniku 3. septembra 1903. godine izgorjela je i ova džamija. Džamija je nakon tri godine obnovljena, ali u pseudomaurskom stilu⁵⁶. Arheološka istraživanja na ovom lokalitetu su izvođena od 20.06.2017. do 8.07.2017. godine tokom kojih je prenađeno preko stotinu fragmenata keramike, u koje spadaju i neke od ovdje obrađenih lula⁵⁷.

Lule pod rednim brojem 1, 2, 6, 7, 10, 13, 17, 18, 19, 20, 21 i 22 su pronađene tokom arheoloških iskopavanja harema Varoške džamije u Travniku 2017. godine.

Od ove skupine, tipu lula sa zaobljenim recipijentom pripada samo lula pod rednim brojem 6. To je glačana lula, sa naglašenim floralnim motivima na čašici i monogramom na arapskom jeziku koji je utisnut na desnoj strani kamišluka. Datirana je okvirno, od početka 18. do kraja 19.st. Analogiju sa ovom lulom imamo u Beogradu.⁵⁸

U tip lula sa pločastom bazom možemo svrstati dva primjerka, lula broj 2, sa analogijama u Dubrovniku⁵⁹ i Beogradu,⁶⁰ i lula broj 17, koja je bez poznatih

⁵³ Гачић 2011, 94.

⁵⁴ Gelichi 2013, 14.

⁵⁵ Sujoldžić 2008, 17.

⁵⁶ Ibid, 18.

⁵⁷ Arheološke radove izvodio Zavičajni muzej Travnik, pod vodstvom mr. Ajla Sejfuli, kustos arheolog, zajedno sa studentima arheologije: Jasmina Ferhatović, Irhad Škoro, Emir Karić i Mustafa Uzunalić. Radove finansirao Medžlis IZ Travnik.

⁵⁸ Гачић 2011, 90.

⁵⁹ Milošević/Topić 2011, 320.-321.

analogija. Iako pripadaju istoj grupi, potiču sa istog lokaliteta i pronađene u istom stratigrafskom sloju, ove dvije lule se veoma razlikuju. Kod lule broj 2 zidovi su dva puta deblji nego kod lule 17. Na njoj su također ukrasi geometrijske prirode, dok su na luli broj 17 figuralni. Bitno je napomenuti da je ovo jedini primjerak lule sa figuralnim ukrasima u zbirci Zavičajnog muzeja u Travniku. Ukras se nalazi na zidu čašice a sastoji se od plastičnog prikaza dva jelena u trku. Obje se okvirno datiraju od početka 18. do kraja 19.st.

I treći tip lula, sa recepijentom u obliku ljiljana, ovdje je zastupljena sa 4 primjerka. Tu spadaju lule pod brojem 1, 7, 18 i 22. Najreprezentativniji primjerak ove grupe je lula pod brojem 2, rađena u kalupu, sive do bijele boje i ukrašena geometrijskim i floralnim ornamentima. Analogijom⁶¹ je možemo datirati u drugu polovinu 18.st. Dvije lule iz ove grupe, 18 i 22 su, nažalost, ostale sačuvane samo djelomično, tačnije samo fragmentom čašice, iz kojeg se u oba slučaja može zaključiti da se radi o grupi lula sa recepijentom u obliku ljiljana. Obje su datirane analogijom, pa se lula broj 18 okvirno datira po lulama iz Dubrovnika⁶² i Temišvara⁶³ od početka 18. do kraja 19. st., a lula 22 po luli iz Zadra⁶⁴ u 19. st.

Ostali primjerci sa lokaliteta Vareške džamije (10, 13, 19, 20 i 21) se ne mogu pouzdano svrstati u neki od ova tri tipa, zbog malog dijela očuvanog recepijenta. Uglavnom je sačuvan samo kamišluk lule, pa je datacija urađena samo po analogijama kamišluka sa drugih lula. Određivanje tipa je urađeno po istom principu. Pokazalo se da svih pet primjeraka kamišluka pripada lulama sa zaobljenim recepijentom, ali zbog nepostojanja same čašice uz kamišluk rezultate nismo uzeli kao pouzdane. Kamišluku lule pod brojem 10 je pronađena analogija u Novom Pazaru,⁶⁵ Beogradu⁶⁶ i Temišvaru,⁶⁷ u lulama sa identičnim oblikom, bojom i ukrasom kamišluka. Ako je ova analogija tačna, primjerak bi se datirao u 17. stoljeće, što je najranija datacija od svih ostalih lula pronađenih na lokalitetu Varoške džamije, ali i u čitavoj zbirci u travničkom muzeju.

Lule sa Starog grada u Travniku

Četiri primjerka iz Zbirke potiču sa arheoloških iskopavanja Starog grada u Travniku. Nažalost, nemamo preciznijih podataka o njima, osim da su sa

⁶⁰ Bikić 2012, 7.

⁶¹ Vidosavljević 2011, 109.

⁶² Milošević/ Topić 2011, 315.

⁶³ Kopeczny/Dincă 2012, 186.

⁶⁴ Gusar 2008, 10.

⁶⁵ Vidosavljević 2011, 102.

⁶⁶ Bikić 2012, 3.

⁶⁷ Kopeczny/Dincă 2012, 178-179.

lokaliteta Starog grada. Po našim saznanjima ove lule potiču sa istraživanja koja su obavljane 1985.-1986. u predjelu glavne kule, pod vodstvom Zdenka Žeravice. Među ovim lulama imamo zastupljena sva tri tipa.

Lule 3 i 12 pripadaju tipu lula sa recepijentom u obliku ljiljana. Lula 3 (19. st), inventarni broj 4159, ima samo donji dio čašice, sa ispučenim ukrasima u obliku zrna kafe. Takvi se ukrasi javljaju i na obodu kamišluka, na kojem je utisnut i monogram na arapskom jeziku. Analogiju imamo u Novom Pazaru⁶⁸. Lula 12 (18.st.) je veoma dobro očuvana. Izuzetak je dio čašice i manji dio oboda kamišluka. Tijelo lule se sastoji od utisnutih uzdužnih traka na donjem dijelu čašice, koje tvore oblik latica cvijeta. Kamišluk je ukrašen vijencem oštih krajeva, sa utisnutim rombovima po njemu. Poznatih analogija za ovu lulu nema, osim dva primjerka iz ove zbirke, lula 14 i 15 (ove dvije lule su obrađene u narednom poglavlju), te bi ovdje mogli spomenuti i sličnosti u obliku sa lulom 1 (obrađena ranije u ovom radu).

Lula 16 (19. st.), inventarni broj 4157, je tip lule sa pločastom bazom kojoj nedostaje veći dio čašice. Kamišluk je ukrašen prstenastim vijencem, a čašica sa samo dvije utisnute trake. Analogiju imamo kod slično modelovanih, ali bogatije ukrašavanih lula pronađenih u Beogradu⁶⁹.

Lula 5 pripada tipu sa zaobljenim recepijentom. Jedna je od rijetkih koja je sačuvana u cjelosti. Cijela površina lule je ukrašena utisnutim paralelnim linijama koje se pružaju od kamišluka do oboda čašice. Analogiju imamo u novopazarskom muzeju⁷⁰.

Ostale lule iz Zbirke

Preostalih šest primjeraka lula iz zbirke Muzeja nisu uvedeni u inventarne knjige, mada je veoma vjerovatno da i one potiču sa Starog grada. To su lule 4, 8, 9, 11, 14 i 15. Svakom tipu pripadaju po dvije lule.

Primjerci 14 i 15 pripadaju tipu lule sa recepijentom u obliku ljiljana. Kod ova dva primjerka imamo veliku sličnost, utisnute ukrase ispod oboda čašice i na sredini čašice te sam oblik recepijenta. Razlika je u rustičnoj izradi lule 15 i složenijem ukrasu na obodu kamišluka lule 14 te što ova lula ima utisnut monogram na arapskom jeziku. Analogije za lulu 14 imamo u Novom Pazaru⁷¹, Šabcu⁷² i Beogradu⁷³. Obje se okvirno dairaju od početka 18. do kraja 19. st.

⁶⁸ Vidosavljević, 104.

⁶⁹ Гачић 2011, 104.

⁷⁰ Vidosavljević 2011, 108.

⁷¹ Vidosavljević 2011, 106.

⁷² Гачић 2011, 93.

⁷³ Гачић 2011, 88.

Lulama sa pločastom bazom iz ove skupine pripadaju primjerci 4 i 9. Na luli 4 dominiraju brdavičasti ukrasi na obodu kamišluka i ponad pločaste baze. Analogiju je moguće pronaći u Arheološkom muzeju Istre⁷⁴. Lula 9 je nešto više oštećena od prethodne, nedostaje kamišluk i obod čašice. Čašica se zvonasto širi prema obodu a unutar nje su vidljivi tragovi gorenja. Analogiju imamo iz beogradske tvrđave⁷⁵.



Lule broj 8 i broj 11 su dvije posljednje lule iz zbirke koje smo obradili. Obje pripadaju tipu lula sa zaobljenim recepijantom. Lula broj 8 nedostaje veći dio čašice, kamišluk je ukrašen vijencem koji oblikom podsjeća na latice cvijeta. Sa desne strane kamišluka se nalazi monogram na arapskom jeziku. Analogiju pronalazimo u primjerku sa Korinta,⁷⁶ a datirana je u 19 .st. Lula 11 je samo djelomično sačuvana. Nedostaje joj kamišluk i veći dio čašice. Zid čašice je bogato ukrašen floralnim reljefnim motivima, a na dnu je utisnuta dekoracija floralnog motiva. Vidljivi su tragovi gorenja na obodu čašice. Po analogijama iz Korinta⁷⁷ i Novog Pazara⁷⁸ datirana je u 18. stoljeće.

Katalog:

1. Lula rađena u kalupu, od dobro prečišćene gline, sive do bijele boje, uglačane površine. Nedostaje dio kamišluka sa bikoničnim vijencem, na kojem su utisnuti stilizovani floralni ornamenti. Čašica lule je modelovana u oblik cvijeta tulipana, na najužem njenom dijelu je plastični greben, ispod kojeg su točkićem urađene duple, paralelne, cik-cak linije, koje se pružaju od dna čašice do grebena. Greben se pruža duboko u čašicu i naznačen je isprekidanim linijama. Slična lula se nalazi u zbirci lula Muzeja "Ras" u Novom Pazaru⁷⁹. Spada u istočni tip lule.



⁷⁴ Zejnilhodžić, 187.

⁷⁵ Гачић 2011, 107.

⁷⁶ Robinson 1985, 55.

⁷⁷ Robinson 1985, 71.

⁷⁸ Vidosavljević 2011, 107.

⁷⁹ Vidosavljević 2011, 109.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda I, SJ 0001

Datacija: po analogiji, druga polovina 18. st.

Dimenzije: d.l.⁸⁰ 46mm; v.l. 40mm; p.č. 22mm; p.k. 11mm; d.s.č. 2mm

2. Lula rađena u kalupu od dobro pročišćene gline, braon boje, sa tragovima smeđeg premaza. Luli nedostaje dio kamišluka, gornji dio čašice, dio grebena, i veći dio diskoidnog obruča. Kamišluk završava osmougaonim vijencem, sa polukružnim ukrasima na svakom kraju. Sačuvan je dio isprekidanih linija koje su naglašavale greben, te desna strana diska čiji je kraj nareckan. Analogije za ovu lulu pronalazimo u Dubrovniku (pet primjeraka)⁸¹ i jedan primjerak iz beogradske tvrđave⁸². Lule sa diskastom bazom su tipične za kraj 18. i 19. stoljeće⁸³.

Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda II, SJ 0001

Datacija: 18. ili 19. st.

Dimenzije: d.l. 63mm



3. Lula od crvene, dobro prečišćene gline, sa crvenim premazom i uglačane površine. Kamišluk je ukrašen po sredini sa dvije plastične trake, rađene točkićem, a vijenac je sa 10 ovalnih ispupčenja, koja su zarezana po sredini, te podsjećaju na zrna kafe. Isti ukras se nalazi i na sačuvanom donjem dijelu čašice. Greben je naglašen V-linijom. Na desnoj strani kamišluka se nalazi ovalni pečat, sa monogramom na arapskom jeziku. Slična lula se nalazi u novopazarskom Muzeju "Ras".⁸⁴ Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Stari grad Travnik, inventarni br. 4159

Datacija: po analogiji, 19. st.

Dimenzije: d.l. 62mm, v.l. 20mm, p.č. 18mm, p.k. 16mm, d.s.č. 4mm



⁸⁰ Skraćenice:

d.l.-dužina lule;
(nv.)v.l.-(najveća sačuvana)visina lule;
p.č.-prečnik čašice;
p.k.-prečnik kamišluka;
d.s.č.-debljina stijenke čašice;

⁸¹ Milošević/Topić 2011, 320.-321.

⁸² Bikić 2012, 7.

⁸³ Ibid, 6

⁸⁴ Vidosavljević, 104.

4. Primjerak lule sa diskoidnom bazom, rađene u kalupu od narančaste, dobro pročišćene gline i sa narančastim premazom. Vijenac na kamišluku je ukrašen bradavičastim ispupčenjima, a ispod njih je točkićem utisnuta isprekidana traka. Greben je plastično izbočen i pruža se do kraja diskaste baze, sa koje se čašica zvonasto širi prema obodu, koji nedostaje. Iznad baze je identičan ukras onome na vijencu, s tim da je on ovdje uokviren sa obje strane utisnutom isprekidanom trakom. Prisutni su tragovi gorenja u prostoru za duhan. Analogije za ovu lulu se mogu pronaći u Arheološkom Muzeju Istre⁸⁵. Pripada istočnom tipu lule.

Lokalitet: Stari grad Travnik

Datacija: po analogiji 19. st.

Dimenzije: d.l. 59mm, v.l. 26mm, p.č. 24mm, p.k. 24mm, d.s.č. 3mm



5. Lula od fino pročišćene gline, sive do mrke boje, uglačane površine, sa tragovima crvenkastog premaza. Kamišluk je ukrašen plastičnom trakom koja se nalazi na njegovoj sredini i jednostavnim bikoničnim vijencem. Cijela površina lule je ukrašena utisnutim, paralelnim linijama koje prate oblik lule od plastične trake na kamišluku do oboda čašice. Čašica se neznatno širi prema obodu, a sa zadnje strane, od vrha oboda, do dna čašice i dalje ispod kamišluka se nalazi vertikalna plastična traka. Na čašici sa obje strane te trake se nalaze po četiri utisnute spirale. Slični primjerci se nalaze u novopazarskom Muzeju "Ras"⁸⁶. Pripada istočnom tipu lule.

Lokalitet: Stari grad Travnik, inventarni br. 4156

Datacija: nepoznata

Dimenzije: d.l. 49mm, v.l. 44mm, p.č. 23mm, p.k. 7mm, d.s.č. 2-5mm



6. Glačana lula, rađena u kalupu, od dobro prečišćene gline, žute boje. Kamišluk je poligonalno modelovan, sa vijencem koji je ukrašen utisnutim floralnim motivima i trakom rađenom točkićem. Čašica je ukrašena vertikalnim linijama, koje joj daju izgled cvijeta sa laticama. Na desnoj strani kamišluka je okrugli pečat, sa monogramom na arapskom jeziku, dok je greben naglašen sa dvije

⁸⁵ Zejnilhodžić, 187.

⁸⁶ Vidosavljević 2011, 108.

paralelne linije i trakom utisnutom točkićem. Analogiju možemo pronaći u slučajnom nalazu iz Beograda⁸⁷. Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda I, SJ 0001

Datacija: po analogiji, 18.-19.st.

Dimenzije: d.l. 54mm, n.s.v.l. 23mm, p.k. 12mm, d.s.č. 2-7mm



7. Lula rađena od dobro prečišćene gline, braon boje, sa premazom tamno crvene boje. Vijenac na kamišluku je poligonalno proširen, i dobija se dojam otvorenog cvijeta sa laticama. Na krajevima je ukrašen polukružnim urezima, a ispod njega na kamišluku su urezane dvije paralelne linije. Greben opasava čašicu i završava sa urezom po sredini. Čašica je modelovana u oblik cvijeta lale, a po njoj su u kalupu izrađene romboidne ćelije, od kojih je u svakoj utisnut manji šrafirani romb. Nedostaje joj gornji dio sa obodom. Sličan tip lule je pronađen u beogradskoj tvrđavi⁸⁸ i u Novom Pazaru⁸⁹. Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda I, SJ 0001

Datacija: po analogiji, druga polovina 19.st.

Dimenzije: d.l. 61mm, v.l. 39mm, p.k. 18mm



7. Lula rađena od dobro prečišćene gline, narančaste boje sa crvenim premazom. Nedostaje veći dio čašice. Kamišluk je dekorisan sa dvije paralelne linije i trakom utisnutom točkićem. Kamišluk se završava vijencem koji oblikom i dekoracijama podsjeća na latice cvijeta. Na obodu je obrubljen utisnutom trakom. Sa desne strane kamišluka se nalazi okrugli pečat, sa monogramom na arapskom jeziku. Greben je naglašen sa dvije paralelne linije i trakom utisnutom točkićem. Na sačuvanim dijelovima baze čašice naziru se također dvije paralelne linije koje je obrubljuju i utisnuta traka. Analogiju za ukrase sa kamišluka nalazimo na Korintu⁹⁰. Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Stari grad Travnik

Datacija: po analogiji 19. st.

Dimenzije: d.l. 51mm, v.l. 12mm, p.k. 12mm, d.s.č. 3mm

⁸⁷ Гачић 2011, 90.

⁸⁸ Ibid, 101.

⁸⁹ Vidosavljević 2011, 111.

⁹⁰ Robinson 1985, 55.

8. Lula rađena od dobro prečišćene sive i narančaste gline, sa crvenim premazom. Nedostaje joj kamišluk, dio diskaste baze i dijelovi oboda čašice. Čašica se zvonasto širi od baze prema obodu. Na spoju baze i čašice su urezane dvije paralelne linije i utisnuta traka točkićem. Sa donje strane diskaste baze se nazire dupla V-linija, koja naznačava greben. Vidljivi su tragovi gorenja unutar prostora za duhan. Slična lula je pronađena u beogradskoj tvrđavi⁹¹.

Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Stari grad Travnik

Datacija: po analogiji 19.st.

Dimenzije: d.l. 50mm, v.l. 38mm, p.č. 30mm, d.s.č. 3mm



9. Kamišluk lule izrađene od dobro prečišćene narančaste gline. Završava se poligonalnim vijencem. Tijelo je oktagonarno, kao i vijenac na njegovom kraju. Po analogijama iz Novog Pazara⁹², Beograda⁹³ i Temišvara⁹⁴ datira se u 17.st, što je čini najstarijom lulom (fragmentom lule) u zbirci travničkog Muzeja. Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda II, SJ 0001

Datacija: po analogiji, 17.st.

Dimenzije: d.k. 31mm, p.k. 9mm



10. Čašica lule cilindrično modelovana, rađena od dobro prečišćene narančaste gline, sa crvenim premazom i glačanim obodom. Ukrašena je bogatim floralnim motivima u reljefu, izrađenim u kalupu. U dno čašice je također utisnuta dekoracija floralnog motiva. Na obodu su vidljivi tragovi gorenja. Analogiju za ukrase pronalazimo na Korintu⁹⁵ i u Novom Pazaru⁹⁶.

Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Stari grad Travnik

Datacija: po analogiji, 18.st.

Dimenzije: v.č. 34mm, d.s.č. 2-6mm



⁹¹ Гачић 2011, 107.

⁹² Vidosavljević 2011, 102.

⁹³ Bikić 2012, 3.

⁹⁴ Kopeczny/Dincă 2012, 178-179.

⁹⁵ Robinson 1985, 71.

⁹⁶ Vidosavljević 2011, 107.

11. Lula rađena od narančaste gline, sa primjesom pijeska. Nedostaje dio čašice i obod kamišluka. Čašica je modelovana u obliku cvijeta tulipana. Najvjerovatnije da su lule ovog oblika bile veoma popularne u "doba lala" od 1718. do 1730. godine, kada je u Osmanskom Carstvu došlo do velike popularnosti tog cvijeta.⁹⁷ Kamišluk je ukrašen vijencem oštih krajeva, sa utisnutim rombovima. Greben ulazi duboko u čašicu, a donja polovica čašice je dekorisana vertikalnim trakama, utisnutim točkićem, pa se dobija izgled latica cvijeta. Obod je zakošen prema unutra i na samom kraju ravno završen. Poznatih analogija nema.

Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Stari grad Travnik, kat. br. 4158

Datacija: prva polovina 18.st.

Dimenzije: d.l. 53mm, v.l. 44mm, p.k. 13mm, d.s.č. 2-4mm



12. Kamišluk lule rađen od dobro prečišćene narančaste gline, zvonasto proširen, sa tragovima crvenog premaza, na sredini dekorisan sa dvije paralelne linije i trakom utisnutom točkićem, od koje se pružaju vertikalni paralelni urezi prema obodu.

Analogija nema. Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda I, SJ 0001

Datacija: 18.-19.st.

Dimenzije: d.k. 40mm, u.p.k. 17mm, d.s.k. 5mm



13. Lula rađena od dobro prečišćene, narančaste gline, sa narančastim premazom i glačane površine. Nedostaje dio čašice, a na sačuvanom dijelu, sa unutrašnje strane i po obodu vidljivi tragovi gorenja. Kamišluk je modelovan u oblik cvijeta, sa polukružnim utisnutim ukrasima. Ispod vijenca je utisnuta traka sa točkićem, a na desnoj strani kamišluka se nalazi utisnut pečat, sa monogramom na arapskom jeziku. Greben je naglašen V-linijom i trakom utisnutom točkićem. U donjem dijelu čašica je također dekorisana sa dvije duple utisnute trake, a ispod samog oboda je nešto uža, profilisana traka sa utisnutim floralnim motivima. Sasvim srodnih, poznatih, analogija nema. Slično modelovane lule, ali



⁹⁷ <http://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/tulip-era-ottoman-empire>

drugačije dekorisane su nađene u Novom Pazaru⁹⁸, Šabcu⁹⁹ i Beogradu¹⁰⁰. Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Stari grad Travnik

Datacija: 18.-19.st

Dimenzije: d.l. 47mm, v.l. 39mm, p.k. 13mm, d.s.č. 1mm

14. Lula rađena od narančaste gline, veoma slična prethodno opisanoj luli, ali nešto svjetlije boje, bez premaza, nešto debljih stijenki i bez pečata. Doima se kao njena lošija kopija. U unutrašnjosti čašice su vidljivi tragovi gorenja. Najuočljivija razlika je u oštećenom vijencu kamišluka koji je ukrašen kosim linijama pa podsjeća na turban.¹⁰¹ Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Stari grad Travnik

Datacija: 18.-19. stoljeće

Dimenzije: d.l. 47mm, v.l. 39mm, p.č. 24mm, d.s.č. 1,5-2mm



15. Lula sa diskoidnom bazom, od svijetlo narančaste gline, sa braon do crvenkastom bojom premaza. Nedostaje dio čašice koja je valjkasto modelovana i dio vijenca. Čašica je ukrašena sa samo dvije trake utisnute točkićem, jedna je na samom spoju sa diskom a druga 9mm iznad.



Kamišluk je ukrašen prstenastim vijencem, omeđenim utisnutim trakama sa obje strane. Greben, koji je naglašen utisnutom trakom, se proteže do kraja diska. Slično modelovane lule su pronađene u Beogradu¹⁰², ali sa mnogo bogatijom dekoracijom. Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Stari grad Travnik, inv.br. 4157

Datacija: po analogiji, 19.st.

Dimenzije: d.l. 52mm, v.l. 39mm, p.k. 12mm, d.s.č. 2mm

16. Lula rađena od dobro prečišćene narančaste gline, sa crvenim premazom glačana do visokog sjaja. Premaz je u dnu čašice svijetlo crven, prema obodu prelazi u tamno crvenu boju. Čašica je dekorisana figuralnim prikazom u



⁹⁸ Vidosavljević 2011, 106.

⁹⁹ Гачић 2011, 93.

¹⁰⁰ Гачић 2011, 88.

¹⁰¹ Platneni pokrivač oko glave (ili omotan oko fesa) u nekih istočnjačkih naroda i općenito muslimana.

¹⁰² Гачић 2011, 104.

reljefu i zvonasto je proširena. Nedostaje dno čašice, (diskasta baza profilisana u obliku cvijetnih latica), obod i kamišluk. Reljefna dekoracija prikazuje dva jelena u trku, ispred i iza njih se nalazi po jedan grm. Ovo je jedina lula iz zbirke Zavičajnog Muzeja u Travniku koja na sebi ima figuralne ukrase. Bez poznatih analogija.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda I, SJ 0001

Datacija: 19.st.

Dimenzije: v.l. 23mm; p.č. 29mm; d.s.č. 1,5mm

17. Čašica lule rađena od narančaste gline, ukrašena paralelnim vertikalnim linijama, a nastavlja se ukrasom u vidu motiva paunovog repa. Greben naglašen V-linijom ispunjenom otiskom točkića. Gornji dio čašice i kamišluk nisu sačuvani. Analogije nalazimo u Dubrovniku¹⁰³ i Temišvaru¹⁰⁴. Pripada u istočni tip lule.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda I, SJ 0001

Datacija: po analogiji, 18.-19.st.

Dimenzije: v.č. 25mm; p.č. 21mm



18. Kamišluk lule rađen od dobro pročišćene gline, crvene boje, uglačane površine, sa tragovima tamnocrvenog premaza. Vijenac je konveksan i modelovan u obliku cvijeta, ukrašen utisnutim floralnim motivima. Ispod vijenca je traka od manjih vertikalnih crtica utisnutih točkićem. Na desnoj strani se nalazi ovalni pečat sa arapskim monogramom. Za analogiju se može uzeti fragment lule iz Novog Pazara¹⁰⁵.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda I, SJ 0001

Datacija: po analogiji, 19.st.

Dimenzije: p.k.13mm; d.k. 23mm



19. Fragment kamišluka lule rađen u kalupu, od crvene gline, sa tragovima tamnijeg premaza. Vijenac je bikoničan i ukrašen motivima paunovog repa u tri reda. Ispod je utisnuta traka točkićem. Sa lijeve strane se nalazi ovalni



¹⁰³ Milošević/ Topić 2011, 315.

¹⁰⁴ Kopeczny/Dincă 2012, 186.

¹⁰⁵ Vidosavljević 2011, 110.

pečat sa arapskim monogramom. Analogije se nalaze u Novom Pazaru¹⁰⁶ i na Korintu¹⁰⁷.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda I, SJ 0001

Datacija: po analogiji, 19.st.

Dimenzije: p.k. 11mm; d.k. 30mm

20. Kamišluk lule izrađen od sive gline sa bikoničnim vijencem, od kojeg je obod lagano izdvojen. Na sredini kamišluka je plastična traka od koje se, sa obje strane, prema čašici pružaju paralelne, urezane linije. Analogije imamo u Novom Pazaru¹⁰⁸.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda I, SJ 0001

Datacija: 19.st.

Dimenzije: p.k. 11mm; d.k. 30mm



21. Fragment čašice lule rađene od narančaste gline. Vidljivi su tragovi glačanja i crvenog premaza. Čašica je bila kuglasto modelovana sa romboidnim ukrasima, u kojima su grupisane po četiri ispupčene tačkice. Ukrasi su prema obodu prekinuti utisnutom trakom i nastavlja se neukrašena uglačana površina. U dnu čašice je cik-cak

ukras od utisnute trake i dvije paralelne linije.

Analogija je sa lulom u Zadru¹⁰⁹.

Lokalitet: Varoška džamija, sonda I, SJ 0001

Datacija: 19.st.

Dimenzije: d.s.č. 2-4mm



ZAKLJUČAK:

Travničke lule možemo svrstati u tip *istočnih* ili *mediteranskih* lula. Izrađene su u kalupu, od dobro pročišćene, uglavnom crvene, ali ima i par primjeraka bijele (lula broj 1.), sive i mrke (broj 5) gline. Pet primjeraka lula (3, 6, 8, 14, 19, 20) ima otisak pečata sa arapskim monogramom, koji, nažalost, nisu pročitani. Često su dobijale dekoraciju odmah u kalupu, ali su dekorisane i naknadno, urezivanjem, utiskivanjem, bojenjem i glaziranjem. Ukrasi su urezivani ili plastično profilisani, a dijele se na stilizovane floralne, geometrijske i figuralne (samo jedan primjerak je sa figuralnim dekoracijama, broj 17). Bitno je

¹⁰⁶ Vidosavljević 2011, 102.

¹⁰⁷ Robinson 1985, 48.

¹⁰⁸ Vidosavljević 2011, 108.

¹⁰⁹ Gusar 2008, 10.

napomenuti da i sam oblik lule predstavlja dekoraciju, jer su veoma često modelovane u obliku cvijeta, najčešće tulipana (primjer lula broj 1). Najstariji primjerak iz 17. st. (lula 10), je grubo obrađen kamišluk lule, sive boje, debelih stijenki, bez drugih ukrasa. Kod mlađe datiranih lula se stijenke stanjuju, premazuju, glaziraju, i sve bogatije dekorišu.

Lule su obrađene po Robinsonovim tipološkim shemama¹¹⁰, po kojim smo ih svrstali u tri tipa: lule sa zaobljenim recipijentom, lule s pločastom bazom i lule oblika ljiljana.

Prvom tipu pripadaju četiri primjeraka, jedan je sa istraživanja harema Varoške džamije (broj 6), jedan iz Starog grada (broj 5), i dvije sa nepoznatog lokaliteta (brojevi 8 i 11).

Drugom tipu, sa pločastom bazom pripadaju dvije lule sa istraživanja harema (brojevi 2 i 17), jedna sa Starog grada (broj 16) i dvije kojima je porijeklo nepoznato (brojevi 4 i 9).

Lulama oblika ljiljana, tj. trećem tipu, pripada osam lula ukupno, četiri iz harema džamije (brojevi 1, 7, 18 i 2), dvije sa istraživanja Starog grada (brojevi 3 i 12), ostala dva primjerka su sa nepoznatog lokaliteta (brojevi 14 i 15).

Nažalost, ostat će nepoznato da li se na prostoru Travnika nalazila radionica za proizvodnju lula, jer, u dosadašnjim arheološkim istraživanjima nije pronađen nijedan kalup za njihovu izradu.

LITERATURA

- Bekić, L. 2001, *Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske.* "Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu 32-33, Zagreb 2001.
- Bikić, V. 2012, *Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and chronology.* *Journal of the Académie Internationale de la pipe* Vol. 5, 2012.
- Brusić, Z. 1987, *Dio tereta s lađe iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisaga u Kornatskom arhipelagu. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 26, Split 1987.*
- Гачић, Д. 2011, *Случајни налази глинених лула из Музеја града Новог Сада. Годишњак Музеја града Новог Сада, 2011.*
- Gusar, K. 2008, *Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru.*, *Prilozi instituta za arheologiju 25, Zagreb 2008.*
- Gelich S.n 2014, *Stari Bar in Epoca Ottomana, In: Bere e fumare ai confini dell'impero. Caffè e tabacco a Stari Bar, (ed.), Sabbionesi L, Firenze: 7-16., 2014*
- Jašarević, A. 2018, *Keramičke lule za duvan iz arheološke zbirke Muzeja u Doboju, RADOVI (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) KNJIGA 5 FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU*

¹¹⁰ Robinson, R. 1985. 149.-203.

- Kopeczny, Z./ R. Dincă. 2012, *Tobacco Clay Pipes Discovered in the Historical Center of Timișoara. Ziridava. Studia Archaeologica* 26/1, Cluj Napoca 2012.
- Kreševljaković, H. 1961, *Esnafi i obrti u Bosne i Hercegovini. Vol. 17. Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine*, 1961.
- Kreševljaković H./ Korkut D.M. 1961, *Travnik u prošlosti, Travnik*, 1961.
- Milošević, B./ Topić, N. 2011, *Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku. Starohrvatska prosvjeta, Serija III, Svezak 38*, 2011.
- Milošević, B./ Topić, N. 2012, *Nalazi keramičkih lula s lokaliteta Sv.Marija od Kaštela i Posat od Ploča u Dubrovniku. Starohrvatska prosvjeta, Serija III, Svezak 39*, 2012.
- Robinson, R.CW. 1985, *Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora. Hesperia* 1985.
- Sujoldžić, E. 1998, *Džamije Travnika. Zavičajni muzej*, 1998.
- Udovičić, M. 1973, *Travnik u vrijeme vezira. Zavičajni muzej Travnik*, 1973.
- Vidosavljević, V. 2011, *Zbirka turskih lula Muzeja Ras u Novom Pazaru. Novopazarski Zbornik br. 34.*, 2011.
- Zejnilhodžić, E. 2013, *Lule iz Novovjekovne zbirke Arheološkog muzeja Istre. Histria archaeologica* 43/43, 2013.

ELEKTRONSKI IZVORI:

- <http://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/tulip-era-ottoman-empire>, posjećeno 24.08.2017. god.

Mustafa UZUNALIC, BA Archeology

CERAMIC PIPES FROM THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF THE REGIONAL MUSEUM IN TRAVNIK

Abstract: *This paper deals with a collection of Ottoman ceramic pipes from the Provincial Museum in Travnik, which counts 22 samples. The oldest sample is from the 17th and the earliest from the 19th century. For these pipes from the museum, we find analogies throughout the region, from Novi Sad, Belgrade and Timisoara, to Istria, Zadar, Dubrovnik, etc. Twelve samples were found during archaeological excavation in the yard of Varoska mosque in 2017, while others were from the Travnik Fortress. The samples found in the medieval fortress are now part of the archaeological collection of the Regional Museum Travnik. The pipes are processed by Robinson typological schemas, which are divided into three types: pipes with rounded recipients, pipes with plate base and lily-shaped pipes.*

Keywords: *ceramic pipe, Varoska mosque, Old town Travnik, Ottomans, artisan, tobacco, archeology*



TRADICIJA



